

գատներ կը լսուին թերթերու մէջ, որպէս զի հանգուցեալ Աղամանի այնքան փառօք և պարծանք յաջողուցած գործը՝ ոչ միայն չի նուազի և մեռնի, այլ մանաւանդ թէ ժամա- նակիս յառաջագիմութեան պահանջին համա- ձայն՝ եւս քան զեւս զարգանայ յազգիս։

Համոզուած ենք զարձնալ, որ այս ընթաց- քին հետեւելով ոչ միայն հետզհետէ դեռ ու- ըրէ ծածուկ հանձարներ եւս պիտի կարենան յերեւան դալ, այլ զեղարուեստից և կրթու- թեան գործն եւս նոր զարկ մի պիտի առնու- շուի։ Զուկ ուրեմն՝ այս առթիւ մեր խօսքն ուղ- ղելով վերոյիշեալ արդէն լաւ պատրաստուած և պատրաստուելիք երգչաց և երգչուհիներուն, կ'առաջարկէինք, որ իրուսաց այս ինչ կամ այն բարձրագոյն ընկերութեան հետ պարտաւորիչ կապելով զեռ չի կաշկանդուած, միանային ընդ զեկամարութեամբ կարա Մուրղայի, կամ Վահ-

րամ Սվանանի, որ ի վիճենա կատարեալ- գործած է իւր երաժշտութիւնն, և վերջերս ի- րորեւ նշանաւոր դաշնակահար համբաւ ստացաւ Անգղիոյ մէջ, և գուսանական մի ընտիր խումբ կազմէին ազգային թատերաբեմի համար, գիտ- նալով որ այս քանս իրենց համար շատ պա- տուարք պիտի լինի և հայ հասարակութեան ընդհանուր գոհունակութեան պատճառ։ Ի- ռոք՝ այսպիսի խմբի մի կազմակերպութիւնն այնու աւելի պիտի զիւրանայ, եթէ գեղար- հետից հետ ազգային պատուոյն նախանձախն- զիր հարուստներէն ոմանք՝ գէթ գործին նիւ- թական վարչութիւնն, այսինքն է դրամական ելեւմտից մատակարարութիւնն իրենք ստանձ- նէին, երգչաց հետ կանխաւ պայմանաւորելով, ինչպէս կը տեսնենք յԵւրոպայ։ Ազգային օւ- ըրի թերթերն եւս իրենց կարծիքը կը յայտնեն անուշուտ այս մասին։

Հ. Բ. Ս.

ԹԱԳԱՒՈՐԱԿԱՆ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ՀՈԳԻ ՄԸ

Այս խորագրով (Une âme royale et chrétienne) Գեր. Տիշադ՝ Պարխի Աս- տուածաւոր եկեղեցւոյն ամբիոնին վրայ փելիքս և Մոնասթրի հարց յաշորդը, Ուղղափառ Ուսուցչաց կաճաթին (Faculté) ռադիկը, հետեւեալ հաստատօք կը հռչարի Պարխիստ կոմսին յիշատակին։

ԱՐԲՈՒՆԱԿԱՆ Հոգի մը եղաւ նա- և որչափ ջանք ըլլուի ստեղծ այս խօսքը, այնչափ աւելի պիտի հաստա- տանամ ապացուցութեամբք։ Քաղաքա- յան կանին նկատմամբ՝ չեմ ուզեր ինքզինքս վտանգի մէջ գնել, և թէպէտ տարակոյս չկայ որ Պարխիստ կոմսին քաղաքականութեան մէջ ունեցած դերը՝ շահադրդական է մեծապէս, բայց զայն ճանչցընելու և հոչակելու հոգը այլոց թողով, միայն բարոյական կերպով ու- տամասիրելու ձեռք զարնեմ։

Այս՝, մինչեւ կենացը վերջի օրերը, յորս ողոյն մեծութիւնը ալ աւելի ամենուն աչքին փայլեցաւ, Լուդովիկոսի փիլիպպեայ թոռը՝ ամբօթին համար երբէք արքունի կեր- պարանաց ազգեցութիւնը չունեցաւ։ Նոյն իսկ արտաքին՝ թէպէտ վայելչութեամբ լի

դէմքին վրայ, շքեղութիւնը և փայլ կը պակ- սէր։ Լուրջ և համեստութիւնը սիրող միաբ մէք, և շախտութեամբ ինքզինքը երեցընել և վրան խօսիլ տալ, բնական ընդդիմութիւն մը ունեցաւ այն զիւրին միջոցները գործա- ծելու՝ որովք չափաւոր մարդիկ քաջութեան և արդեանց պակասը կը լեցընեն, և զորո մեծամեծ՝ ինչուան Նապոլէոնի նման հաւ- ճարներ, իրենց օգնական տուած են։

Եղան ոմանք որ իր արքայափայել բարե- մասնութիւնքը ժխտելու համար՝ մէջ բերին կենացը մէջ ունեցած կարծեաց և լեզուի փոփոխութիւններն։ Այսպիսի կարծիք մը արդար չէ։ Վասն զի այդ ըտղները՝ չեն օ- ղած նկատել այն բնական և տրամաբանա- կան շրջափոխութիւններն (évolutions) զոր հասակն և զիսուածքը կրնան արթնցընել բա-

ցուող մտքի մը մէջ, կենաց օրէնքներու համեմատ, առանց կորսընցընելու իր միութիւնը: Արտորանաց մէջ հասակն առած, բաժնուած ի Գաղղիոյ կայսերական պետութեան առ ժամանակեայ հաստատութեամբ, բաժնուած ի զհնդից՝ այն կուսակցութեանց պատճառաւ զոր 1830ին յեղափոխութիւնը երեւցուցեր էր Գաղղիոյ թագաւորական ազգատոհմին մէջ, առած դաստիարակութեամբը այնպիսի զաղափարներով ընցուած՝ որ հետեւեալք էին յուլիսի վարչութեան կերպին մինչև ի 1870 Պարիսու կոմսը ոչ երբեք կրցեր էր ճշմարտանման ենթադրել 1833ին իրեն ընդ առաջ ելած իշխանական տեսչութեան դիպուածականութիւնը:

Այս առթիով մէջ բերուեցաւ՝ կայսերական կառավարութեան վերջի տարիներուն՝ իր մըտաց մէջ ունեցած խորհուրդը, ընտանեաց հետ Էւրոպայէն հեռանալով անցնիլ յԱմերիկա և հոն հաստատուիլ: Ստոյգ է այս, և իր բերնէն լսած եւմ շրջապայելու առեւննիս Էոյի անտառին մէջ, հետո ունեանալով զգորպակտն Տրորիանոս, զինակից ի Միացեալ Նահանգս:

« Ամերիկայի պատերազմէն զարձիս, կ'ըսէր, անհանգուծելի եղած էր ինձ Տուայքէնհէմի անձուկ և պարապորդ կեանքը, ամուսինս ալ՝ իմ կարծիքէս էր, և մեր զաւակները դեռ փոքրիկ հասակի մէջ: Էպսոսեութեան անկման հեռաւոր նշան մ'ալ չիկար, մանաւանդ թէ 1870 տարւոյն մայիսի 8ին տրուած ժողովրդական քուէն, որ անմիջապէս յունուարի 2 շրջափոխութեան յաջորդեց, անոր դեռ երկար տարիներ հաստատուն մնալուն գրաւական մը կրնար սեպուիլ: Մերձաւոր պատերազմին կասկածող մը չիկար, բաց ի պետական անձանց՝ որ տեղեկութիւն ունէին Գերմանիոյ պատերազմական պատրաստութեանց և խորհրդարան զաղանեաց: Անօգուտ և առանց պարտուց չուլթեան մը կամ կենաց զաղափարը երկուքնուս ալ ատելի էր: 1870 յունիսի 8 էր, երբ իրարու խոստացանք որ եթէ տարիէ մը ետքը մեր զիրքը կերպարանափոխութիւն մը չուունենար, զԷւրոպա թողուլ, Ասլանգեանէն անդին զաղտականի կեանք վարենք: Վեց շաբաթ ետքը պատերազմ կը հրատարակուէր:

Էր: Գաղղիոյ ծառայելու համար ընդունայն աշխատեցայ. եղբայրս՝ բարեխառտիկ քան զիս, յաջողեցաւ անձնաւորութիւնը ծածկելու՝ Հոգեբարտ Լըֆոն կեղծ անուամբ զինուորի և մտնել ի ձակատ մարտի: Մինչև հասարակալարաց անկում՝ Գաղղիայէ դուրս ուրիշ բանի աչք և մտածութիւն չունեցայ: Վերջապէս երբ կրցայ կառավարութեան զինող հաւանութեամբ կրկին տեսնել իմ հայրենիքս, արդէն մտեցած էր մեր մտածութեան զործադրութեան լրման ժամանակը: Նախախնամութիւնն ուզեց որ նոյն օրը յարում մեր սպասած ժամանակը պիտի լրանար, 1871 յունիսի 8, ջնջուէր մեզի դէմ սահմանուած օրէնքը: Մէկէն հասկըցայ թէ պարտքը կը միացընէր զիս ընդ միշտ երկիրս հետ, և այնուհետև ուրիշ բան չէի մտածեր՝ բայց պատրաստուիլ անոր ծառայելու »:

Չարմանալի է յիշատի թէ ինչպէս իրեն դէմ՝ նախապաշարեալ մտքեր, չուզեցին տեսնել իշխանին կենաց այս հետաքննական միջադէպին մէջ ապացոյց մը անշահասիրութեան իր արքունական ապագային, ուր մեզի ինքեանց թէ հակառակ հետևութիւն մը պէտք էր հանել, մասն զի քանի որ կը տեսնէր իր և այս ապագային իրականացման մէջ անյաղութելի արգելքն, իր զործուէնութիւնը ուրիշ բանի չէր ուզեր զործածել, բայց նախ և առաջ պատրաստուելու և ապա աշխատելու. և հաղիւ թէ տեսաւ որ հնարաւոր է միասնաբար ձեռք ձգել այն զիրքը որ իրեն կը պատկանէր, ետեւ եղաւ արժանաւոր միջոցներով զայն ձեռք բերելու: Եթէ այս իշխանի վայելուէ կերպով զգալ և զործել չէ, որոնք են արդեօք այն միջոցք այս վայելութեան արժանի սեպուելու:

Գեր. Տիւլզո՞ բազմաթիւ օրինակներով կը ցուցնէ թէ մեր ժամանակաց ամենայն խնդիրք, որով կը զբաղինք զործաւորաց, զբարոց խնդիրք, սահմանադրական կազմակերպութիւնք, իշխանութեանց հաւասարակշռութիւն, ազատութեան և իշխանութեան միութիւն, այս ամենայն խնդրոց մէջ Պարիսու կոմսին յայտնած կարծիք՝ են համեմատ օրինաւոր և յամբ օրինաց յեղաշրջութեան, որոց անհնար է հակառակելու: Փինիսպէրի

Պ. Բեգլար Ամիրջանեան վաշենոյի տարագով.

ճարտարախօս երեսփոխանն այս ամենայն օրինակաց մէջ թաղաւորական ոգւոյ ապացոյցներ կը նկատէ և կը յաւելու .

Բայց ի մեր սիրոյ յափշտակուած իշխանն՝ որ բովանդակ կենաց ընթացքին մէջ արքունական ոգի մը կրնայ և ցըցուց ամէն զինք ճանաչողներուն, մահուանն առնել բովանդակ աշխարհի յայտնեց թէ ունէր մանաւանդ քրիստոնէական ոգի գերազանցապէս :

* *

Այս նկատմամբս՝ արժան էր իմ ամէն յիշատակարաններուս թողուլ խօսքը . բայց խոհմտութիւնը կը ստիպէ զիս ընտրութեամբ զանոնք մէջ բերել . վասն զի մտերմական վստահութեանց մէջ ալ կան այնպիսիք, զորս մահն իսկ թող չի տար հռչակել, մանաւանդ եթէ խղճի յայտնութեան կերպարանն ու յատկութիւնը ունենան : Ուստի խոհականութեամբ մէջ բերելու եմ՝ այն դիտողութիւններն զորս կրցեր եմ ընել, և այնպիսի յայտնութիւններ՝ որ արդիւնք են բարձր ու բարեւեր բարեկամութեան՝ որով պատուեր եմ իրմէ՝ երկուքիս ալ մանկութեան հասակէն ի վեր, իր բովանդակ կենաց ընթացքից մէջ, բայց առաւել վերջին տարիներու :

Պարիսու կոմսը լուրջ և իր համոզմանց մէջ հաստատուն քրիստոնեայ մը եղաւ միշտ : Մայրը, Ուլէանի դքսուհին, որոյ թէպէտ քաղաքական զերը կրնայ այլապէս դատուիլ, բայց բարոյական ազդեցութիւնն ոչ ոք կը համարձակի ժխտել, լուսեարական աղանդին կը պատկանէր . և թէպէտ կրօնական խորին և անկեղծ համոզմունքով յարեալ իր եկեղեցւոյն և անոր վարդապետութեան, բայց հաւատաւրիմ միշտ տուած խոստմանն իր օրդիքն ուղղափառական դաստիարակութեամբ սնուցանելու :

Կրնար վախճուիլ որ սիրալիր և սիրուած մօր մը ազդեցութիւնը՝ առանց իսկ անդրադարձութեան մը մուտ գործէր որդւոյն սրբաւորին մէջ ու նորազանդ ոգւոյ հետք մը ձգէր հոն : Բայց այս վտանգիս գէ՛մ ապահովութիւն մ'էր Պարիսու կոմսին բնութիւնը : Հոնճարեղ և խոհական մտքովը՝ իր քննած և տեսած ճշմարտութեանց մէջ ուղիղ քայլ

լուր կ'ընթանար առանց դեղեւելու . որով բողոքականութիւնը միշտ գէշ միջնորդ մ'էր ընդ կատարեալ քրիստոնէութիւն և ընդ ազատախոհութիւնն : Մտաց հակումը դէպ յիմաստասիրութիւն՝ բնագաղանկական կամ վերացեալ ուղղութեամբ չէր, ուստի և մերժեց և ազատ մտաց գերմանական իմաստասիրական գրութեանց վտանգաւոր մոլորութենէն : Ոմանք ոչ բարեկամ կը ազդարարէր գերմանացի մ'էր ըսին, ուր ես զազդիական ոգի մը միայն նկատեր եմ ի նմա . անանկ որ եթէ օտարին նշան մ'ալ ուզէ մեկը տեսնել խառնուած ազգային ոգւոյ կնքոյ հետ, պիտի ըսէ թէ անպիական նշան մ'էր, թէ՛ զործնական և թէ՛ բարոյական իմաստով : Ոչ երբէք կրնայ խղճմտանքէն կը զատեր . և քրիստոնէութիւնը իրեն համար ամենաբարձր քացատրութիւն մ'էր բարոյական ճշմարտութեան, յիշատածոյ պատրաստեալ մեծ օժանդակութիւն մարդկային տկարութեան, որպէս զի կարող ըլլայ ընդգրկել և հաւատարմութեամբ կատարել յանձն առած պարտքերը :

* *

Հօրեղբօրը զստեր, Մոնփանսիէի դքսին՝ Իդապէլ իշխանուհւոյն հետ, 1864 մայիս ամսոյն մէջ ամուսնութիւնը, այնպիսի միաւորութիւն մը չէր առ որ յաճախ քաղաքականութիւնն կը պարտաւորէ զիշխանս, այլ սիրոց և մաքուր սրտի մը ազդեցութիւն՝ որ կենաց ընկեր մը կ'ընտրէ . և հագիւ կը զրտնուին այնպիսի միութիւնը որ ասոր չափ արժանի ըլլան քրիստոնէական ամուսնութեան զեղեցիկ անուանը : Այնպիսի ժամանակի մը մէջ յորում շատ ծննդեամբ և տոհմիւ արտօնացեալք, իրենց խառնակ վարքաբարքով մեծապէս արատ կը բերեն այնպիսի հաստատութեան մը որ ընկերական կենաց առանցքն է, զեղեցիկ տեսարան մը կ'ընծայէին այս իշխանուհուն ամուլք, իրենց երեսնամեայ կանաչադասական և հաւատարիմ սիրովը : Ամէնք որ Պարիսու կոմսին մօտենալու պատիւն ունեցած են, թէ ի Գաղղիա և թէ յօտարութեան, դիտած են երկու իրարու քով դրոշած համանման սեղանատախտակներ . իշխանին ու իշխանուհւոյն դասեղաններն էին .

սրտաշարժ նշանակ իրենց ներքին մտերմութեան՝ նոյն իսկ ուսման և զբաղման ընդմիջման մէջ պահպանելով զկատարեալ հաղորդակցութիւն սրտից :

Ուրիշ զառակ ունեցան այս միութենէն, յորոց երկուք տղայ հասակին մէջ վախճանեցան : Անգլիացիներ թագուհի և այսօր ի փորձուկաւ և հետեւ արքունի գահոյից վրայ բազմեցուցած զգեղ շնորհաց, գիտականութիւն և զարթոթիւն և զառաքինութիւն : Երկրորդն է այն երիտասարդ իշխանն որ Գաղղիոյ սիրտը իրեն զբաւած է 1890 թին փառաւոր գործովը, և որ պիտի կրէ այսուհետեւ այն ծանր բեռը զոր իշխանական մը նունդը կը գնէ, սկզբան մը, պարտուց և իրաւանց : Իրմէ ետքը կու գայ իշխանուհին, զոր ամէն ճանցողներն միանգամայն տիպար մը կը նկարագրեն ազնուականութեան և շնորհաց, մեծութեան և բարութեան : Եթէ այնչափ հաւատարիմ չըլլար ուղղափառ կրօնից սկզբանց, բաւական էր ձգել ձեռքը ու օր մը ճակատը փայլեցընել Անգլիոյ, կամ թերեւս Ռուսիոյ թագուր : Ուրիշ երկու զեռահասակ իշխանուհիք և տասնամեայ մանկիկ մը, ժառանգ Մոնփանսիէի զքսի տիտղոսը կրելու, արքունի ցեղը կը լրացընեն, և այս քաղցր և փոխադարձ սիրելութեանց շրջանին մէջ անցած է իշխանին կեանքը, որ կ'աշխատէր վասն բարոյ երկրին՝ օրինակաւ բարձրացընելով ընտանեկան առաքինութեանց գաղափարականը :

Առատ ի տուրս, և մասնաւորաբար առ աղքատս, բարեգործական հաստատութիւնս, զարոցս, զենալի սրբոյն Պետրոսի, ինչուան 200,000 փրանկ բաշխեց Անտալուսիոյ մէջ ունեցած կալուածոց գիւղացի աղքատաց և վերջին տարիներուս այնչափ էր մեծանձն սրտին բարութիւնը՝ որ զրեթէ ամբողջ տաւրան եկամուտը այն կարօտեալքը սփռելու կը գործածէր :

Տեսածիս վրայ կը խօսիմ, և փոյթ չեմ ընել հակառակող նախապաշարման, որովհետեւ իրականը մերժել և ուրանալ է այն :

Ընդունած դաստիարակութեամբ՝ կրօնից աւելի ազդեցութիւնն ընդունած էր իշխանը քան բարեպաշտութեան : Բայց հա-

կառակ ուրիշ շատերուն որ կենաց զարոյցին մէջ կը մոռնան՝ իրենց մանկութեան հասակին ընդունած զատերը, գիտցաւ պակասը ձեռք ձգել՝ առանց ստացածը կորսնցընելու : Խստապահանջ և լուրջ քրիստոնեայ մնաց միշտ, մայրն իսկ զարմացընելով. իսկ նեղութեանց մէջ երեցաւ. խոտարի բւ խանդավառ տալից հաւատացեալ, ինչ որ չէր յառաջագոյն :

Արդէն այն հնգեռանս բարեբաւտ ամաց մէջ, ընդ մէջ իր կրկին աքսորանաց, կարող եղայ դիտել և տեսնել ի նա ծանր բայց շարունակեալ յառաջագիմութիւն մի հոգւոյն ներքին յարաբերութեանց ընդ Աստուծոյ : Ամէն մէկ զառակացը առաջին հողորդութեան օրը՝ առիթ մ'էր իրեն յառաջագիմելու ներքին քրիստոնէութեան ճանապարհին մէջ : Առ իս ուղղած նամակներու՝ այն պարագայից մէջ, այլ և այլ բացատրութիւնք՝ զարմանք և միանգամայն ուրախութիւն կ'ազդէին սրտին :

Առաջին խաչ իրեն համար, տարագրութիւն՝ աքսորանաց օրէին էր ի հայրենեաց, և սակայն այն՝ սկզբնաւորութիւն միայն էր Գաղղիոյցիին : —

Այնուհետեւ Գեր. Տիւլտը իր գրութեան մէջ այնպիսի սրտաշարժ մանրամասնութիւնս ներ մէջ կը բերէ, որ խոր տպաւորութիւն կ'ընեն ընթերցողին վրայ : —

Քաջածածնօթ են, կ'ըսէ, այն անակնկալ և դառն հարուածք որ 1889 թին ետեւ ետեւ յաջորդեցին իրարու. ընդհանուր ընտրութեանց մէջ իր կուսակցութեան ձախողիլը, բարեկամաց շատին իրմէ անջատումը, ուղղափառ քաղաքագիտութեան բռնած նոր գիրքը, և ի նմին ժամանակի ընտանեկան ներքին աղէտք որ կը փնացընէին հօր մը սրբոյն օրինաւոր վաճառք՝ սիրելիագոյն դստեր մը փառաւոր ապագայն ապահովելու, ատալանի նանիկն եկած ցաւալի լուրը՝ իր հօրեղբոր և աներ Մոնփանսիէի զքսին աւանակնկալ մահուան, և անոր. հետ որդւոյն բռնուիլը և Գէլբոլդի մէջ արգիւնդիլը : Քիչ անձինք գիտեն, մասնաւոր թէ շատք զեռանեաց մէջ թէ իշխանին հիւանդութիւնը, որով վախճա-

նեցաւ, բնական հետեւանք մ'էր ստոնց. 1889 զարնան երեցած էր անդամանեի կերպով սկզբնաւորութիւնը, զոր ինք դիտէր, և հինգ տարի ու կէս աներկիւղ արութեամբ ապրեցաւ անհրաժեշտ ու անխուսափելի մահուան մը դիմաց, երբ բժիշկը միայն քանի մը ամսուան կեանք հազիւ կրնային խոստանալ: Այսպիսի ծանր գաղտնիք մը կրել ի սրտին՝ առանց հաղորդելու ընտանեացը և սիրելեաց, և միանգամայն կատարեալ հանդարտութեամբ պարապել իւր ամենայն մասնաւոր և հասարակաց պարտուց անօրինակ լրութեամբ, և ի նմին ժամանակի ներքին աշխատանքով մ'ալ, նորոգութեամբ սրբակերտել հոգին, պատրաստութեամբ մեծ անցքի՝ յաշխարհ ի հանդերձեալն. այս է ահաւասիկ տեսարանն անհամեմատ մեծութեան զոր էղման Պարիսու ընծայեց քանի մը մտերմաց՝ որոնք ծանօթք էին ցաւալից իրակա՝ նութեանն: Սրբոց վարքէն զուր՝ ուրիշ տեղ հանդիպած չեմ՝ այսպիսի բարոյական ուժոյ մը:

Այդպիսի փորձանոց հանդիսի մը արժանաւոր բարձրութեանը մէջ մնալու համար՝ քրիստոնէական կրօնից մատուցած միջոցներու և անոնցմով աստուածային յարաբերութեանց մէջ մնալու պարտք ունի մարդը: Պարիսու կոմսը առջի վայրկեանէն խելամուտ էր այս ճշմարտութեան: Ստոյկեանէ ամբարտաւանութեան մէջ չփնտեց իրականութեան գաղտնիքը. խոնարհեցաւ իր Ստեղծողին դիմաց, ալ աւելի մօտեցաւ փրկողին, աղօթից մարդ եղաւ, յաճախ հաղորդեցաւ կենաց և օրհոյ խորհրդոյն. կատարելագործեց կանոնաւոր ընթերցմամբ՝ ունեցած կրօնական տեղեկութիւններն: Աւելին ալ ըրաւ. և մինչ չե յայտնած սրտաշարժ և սրտայոյզ փորձերով իր կատարեալ համակրութիւնը և հաւատքը, հարկ է որ յառաջ բերեմ դէպք մը՝ զոր մահուանէն միայն երեք օր առաջ հաճեցաւ թոյլ տալ ինձ հրատարակելու:

1889 տարւոյն օգոստոսի մէջ՝ երբ արդէն հինգ ամեւ ի վեր տեղեակ էր, ախտին ծանրութեան որով կը նեղուէր, Ղուռօի Աստուածամօրն ուխտ մը ըրաւ իշխանն: Առողջութիւնը չէր խնդրէր, ինքզինք բոլորովին յան-

ձնելով աստուածային կամացը: Բայց քաղաքական և ընտանեկան մեծամեծ գործեր ի գլուխ հանելու համար՝ տարուան մը միայն կեանք կը փափաքէր:

Հետեւեալ տարին՝ հիւանդութիւնը զգալի յառաջնացողութիւն մը ըրած չէր. որով և կրցաւ երկար առեմնէ ի վեր մտածած ճանապարհորդութիւնն ընել ի Բաւանա: Դարձէն քիչ ամիս ետքը՝ ուրախութիւնն ունեցաւ բազկացը մէջ ընդգրկելու՝ Պէրլյոյէն ելլող որդեակը, զգուշն Օռլէանի և կարող եղաւ՝ կեղծելով իր ամէն կրած ցաւերը, սովորական աշխատանոցը պարապել: Լսելի եղած էր ուխտը: Մեծագին նուէր մը բութեկամի մը ձեռքով տարուելով՝ ընծայուեցաւ Ղուռօի սրբավայրին: Այս բարեկեանը նա ինքն է որ առդերս կը գրէ. որ սրբոյ կոստին վերափոխման նուիրական օրը, 15 օգոստոս 1890, իշխանին դիտմանը սուրբ պատարապը մատուցանելով երեման անձաւին խորանին վըրայ, սրբարանին պահպանութիւնն ունեցող կրօնաւորաց հետ խօսեցաւ թէ ինչ բանի պիտի գործածուէր այն զուամբը. և զոր միաբան հաւանութեամբ յատկացուցինք վարդաբանի եկեղեցւոյն միակոններուն, և մասնաւոր կերպով ցաւոց երրորդ խորհրդոյն, ֆրիտուսի փշովք պսակուելուն: Նուէրը առ ժամանակ մի անանուն պիտի մնար. « Կը ճանչնաս, — կը գրէր առ իս մեծափառ նուիրատուն, — անանուն պահելու ծանր պատճառները, և լուս դիտես թէ զգացմանցս հաստատութեան երկիւղէն չէ »: Աւագ, լուսթիւն պահելու պատճառք անհետացած են այսօր, և բարեպաշիտ կամք հանդուգելոյն՝ խօսելու քաղցր պարտք լրաց կը գնեն:

Նոյն 1890 տարուան վերջին ամիսներուն՝ Պարիսու կոմսն իր օրհոյն հետ գնաց ի Միացեալ Նահանգ, յայց պատերազմի դաշտաց և պատանկութեան զինուորակցացը: Այս գործունէութիւնը սփոփանք մ'էր իրեն և իրենիներուն, բայց հիւանդութիւնը իր օրսը ձեռքէ չէր ուզեր հանել, մահուան վերահաս վտանգաւ և սպառնալիցօք: Ինքա՛միէ բժիշկը, իշխանին վստահութեան արժանացած՝ կիւլոն ուսուցչապետին յանձնարարութեամբ, արդէն նոյն միջոցէն սկսեմ

էր արքունի հիւանդին վրայ ամենայն անձ, նանուկութեամբ հսկել, և որ միայն նորա վերջին շնչովը ընդհատեցաւ: Դարմանոյ մանրամասնութեանց մէջն անգամ, բժիշկն առիթ կ'ունենար զարմանալ հիւանդին վրայ, անտանկ որ երբ ցաւոց սաստկութիւնը հարկ կը գնէին քնաբեր վեղոց գործածութեան, « Զաւերս մեղմացո՞ր եթէ կրնաս, կ'ըսէր իշխանն. բայց զայդէ ուր կը կասկածիս թէ մոտաւոր կաւորութիւնքս կը վտանգեն. վասն զի բուսն, դակ զլիսիս կ'ուզեմ՝ մեռնիլ »: Իր այս կամքը յարգուեցաւ. և հիւանդին մտաց արթնութիւնը մինչ ի վերջին ժամ կենաց իրեն հետ էր:

1892 տարւոյն մայիսի մէջ սրազործութիւն մը անհրաժեշտ համարուելով, յաշողութեամբ կատարուեցաւ, և անով երկու տարի ալ երկկարեցաւ պատուական կենսաբն: Սուրբարեան քաղաքապետութեամբ կրմացաւ, և չուզեց Ռեքեամիէ բժշկէն ուրիշ ձեռաց յանձնել այդ գործը:

*
* *

Անկէ ետքն է որ սկսաւ հռչակուիլ իր ծանր հիւանդութեան ձայնը. և կրած ցաւոց հետքը խիստ զգալի էին իշխանին երեսաց և նիհար գէմքին վրայ, և անկարելի էր շանդրազաւանալը, թէպէտեւ յարատեւ և սիրալիլ խնամովք զեռ կրնար հանապազօրեայ գործովքն և պարապմամբը զբաղիլ: Սրազործութեան քիչ ետքը եկաւ ի փոշէսքն, զինքը ողջունելու եկող զաղդիացիքը ընդունելու: Սակայն գործունեութեանը շրջանը օրէ օր ամփոփուելու հետ էր: Հիւանդութիւնը կարծես թէ քիչ մը միջոց կանկ առեր էր, 1893ի առջի ամիսներուն. բայց նոյն տարւոյն վերջերը զարձեալ սկսաւ յառաջադադաց կերպարանքն առնուլ: Խիստ ծանր եղաւ ձմեռուան բնակութիւնն ի Սյուսնիս, և երբ վերջին մայիսի անցաւ ի Ճիւպրայալար՝ Անգղիա դառնալու համար, զինք անտնոզք չէին կրնար տխուր նախազուշակութիւնք մերժել սրտերնէն:

Յուլիսի վերջերն էր երբ զինք տեսայ, յորում թերեւս իր գտնուած առողջութեան վիճակին ծանրութեան վրայ կատարեալ ծա-

նօթութիւն չունէր, սակայն բարի մահու նենայաւ պատրաստութիւններ կը տեսներ, և կը հարցներ ինձ թէ ի՞նչ պէտք է առ այն. « Մեծափառ տէր, ըսի, հինգ տարիէ ի վեր՝ վախճանող աչքիդ առջեւ է, և հոգիդ Աստուծոյ մօտ. ուրիշ ընելիք չունիս: Իբր պատերազմի դաշտին մէջ կը կուռէիր, հոգւոյդ ամենեւին գիտնալը թէ թշնամւոյն ո՞ր գնտակէն պիտի զարնուիս. այլ պարտքդ կ'ընէիր՝ նախախնամութեան թողովոյ որ ուզածին պէս կարգադրէ կենացդ վրայ: Այսօրուան դիրքդ ալ նմանօրինակ է: Ճշմարիտ պատրաստութիւնն առ մահ՝ է կեալ առաջի Աստուծոյ և մեր պարտքը կատարել. Երաւնի՞ է, կ'ըսէ աւետարանն, ժառանգն այն, միկ, զոր եկեալ տէր իւր, գտանիցէ առաքեալն այնպէս »: Հաւատոց այս մտածութիւններն, շատ կ'ազդէին իշխանին սրտին վրայ, շնորհակալ եղաւ, և յիշեցուց՝ զոր հիւանդութեան սկզբնաւորութեան պատմութիւն է իրեն՝ սրբոյն Ալոյիսոսի Գոնզակայ վարքէն զէպք մը. ի՞նչ կ'ընէիր, հարցուցեր էին նորընծայ ընկերակիցքը, եթէ հրեշտակ մը իջնէր յերկնից ազդելու քեզ թէ հանգստեան միջոցէդ անմիջապէս ետքը պիտի մեռնիս. — կը շարունակէի, պատասխան տուեր է, ընել Աստուծոյ կամքը և հանգիստս առաջ կը տանէի:

Երբքը այնպէս հազորդական և խանդակաթ տեսած չէի զիշխանն սիրալիլ. բոլորովին յուզեալ և այլ յայմէ՝ կը զատուէի, շատ բակուեցի թէ քանի մը եթնեակ հագիւ պիտի անցնէ, որ ձախորդ լուրեր առնլով վերստին պիտի դառնամ առ նա:

Յուլիսի 25 էր այն օրը. օգոստոս 29 դիշեալն կը փութայի ի Ստոն. շատ ուշ ներկայ գտնուելու վերջին թոշակի մատակարարութեան, զոր նոյն առաւօտուն ընդունած էր իշխանը: Միացնելով ինչ որ հոն հասնելէ ետքը իմացայ յայլոց, և ինչ որ հետեւալ օրերուն տեսայ անձամբ, փորձեմ պատմել այս արքունական և քրիստոնէական հոգեվարքը:

*
* *

Օգոստոս 25, շաբաթ առաւօտ, սիրալիլ

այցելութիւն մը ունեցաւ Պարիսու կոմսը, իր անդրանիկ զատերը, զոր չէր կրցած տեսնել ի մեկնելն ի Սպանիոյ ։ Քիչ ատեն էր յորմէ հետէ Ամայիա թագուհին, հօր ծանր և անհանգստութիւն ազդող վիճակին լուրն առած էր, բայց չէր գիտեր թէ վերահաս է վտանգը ։ Իմացուցեր էր այցելութեան մը խորհուրդը, և թէ սեպտեմբերի երեքին՝ շաբաթ օր միաքս ունի ծամբայ ելնելու ։ Բայց քանի մը սրտան մէջ հիւանդութիւնը զգալի յառաջադիմութիւն կ'ընէր և ուժոյ սպառիլը ակն յայտնի էր ։ Թագուհւոյն հասած օրը նախաճաշի միտքան բազմելու համար գերազոյն ճիշդն մը ըրաւ իշխանը, և երկրորդ՝ կիրակէ օրը, շարժական բազմոցի մը վրայ նստած՝ մասուտուր սարունցաւ պատարագի ներկայ գտնուելու, և տեսնան ամէն հոն գտնուողները թէ որպիսի՝ եռանդեամբ կ'աղօթէր ։ Նոյն օրը՝ վերջին անգամ մ'ալ ընտանեաց հետ կերակրոյ նստաւ, որովհետեւ կէս օրուրն ետքը բռնադատուեցաւ անկողին մտնել մէջմ'ալ չընելու համար ։

Այն ատեն ինք անձամբ ուզեց որ լոռադայէն կանչեն իր խոստովանութեան հայրը, զբարեանայն Կաթիրայա ։ Արժանաւոր անձ մը, անգղիացի ծննդեամբ, թէպէտև մակոկոտութենէն՝ խառական ազգատունէ մը յառաջ եկած ենթադրուի, Ս'որդաքի եկեղեցւոյն փոխանորդն էր՝ երբ Պարիսու կոմսն հաստատուեցաւ բնակութեամբ ի Շին ։ Հոգևորական պարտքերը կատարելու համար՝ իրեն պիմած էր նախ կոմսը, և յետոյ իրեն խոստովանալար ընտրած ։ Ինչուան հիւանդին վերջին շունչն՝ ինքն եղաւ քովը կեցող, և օգոստոսի 29ին՝ խոստովանանք ըլլալէն ետքը առաջարկեց ընդունիլ զժողովն սուրբ Ուրախութեամբ ընդունեցաւ իշխանն առաջարկութիւնը՝ ճիշտ ատենն ալ էր ։ Կանանկ որ եթէ երկրորդ օրուան միտք, ստանձնաց չկարենայ բան մը ընդունել՝ պիտի զրկէր զինք այդ գերագոյն շնորհէն ։ Քանի՜ անգամ հետեւեալ օրերուն մէջ յայտնեց ինձ սրտին գոհութիւնը որ այն օրը հաղորդեցաւ ։ « Այսօր անկարելի պիտի ըլլայ այլ եւս ։ Գոհանամ զԱստուծոյ այս շնորհացն համար ալ » ։

Երկրորդ օրն առաւօտուն առաջին անգամ

տեսայ զինք ։ Վախճանս մօտեցած է, և քսաւ, արդէն գիտէի թէ անդարմանելի էր հիւանդութիւնս ։ Յանձնուած եմ բոլորովին աստուածային կամաց, բայց անձնօթէն կը վախճամ ։ — Մեծափառ տէր, բի իրեն, անձնօթին հետեւէն մի՛ ըլլար՝ և ոչ ալ ներկայացու աչքիդ այնպիսի ինչ՝ զոր մէկու մը փորձառութիւն ներկայացուցած չէ ։ Մէկ խորհուրդ մը միայն ունեցիր, Աստուծոյ անսահման ողորմութեան ։ Ըսէ, կ'երթամ առ հայրն իմ, և թէպէտ չեմ ճաննար այն աշխարհը ուր գիտ կը կոչէ, բայց գիտեմ թէ հոն լաւագոյն պիտի ըլլամ, ինչպիսիք իր գիրկը ։ Ի ձեռս քո յանձն առնեմ գնդի իմ ։ Որդիական վաստակութիւն չառնողակէ ի քեզ յայտ՝ վայրկեանի զամենայն առաքինութիւն, ի քեզ, Տէր, յոռասցայ ։ մի՛ ամաչեցիք ի յաշտեանս » ։ Այս մտածութիւնը մեծապէս օգտակար եղաւ իրեն ։

Գիշերը գէշ անցուց, և երկրորդ առաւօտ՝ բժիշկը իմացուց որ հիւանդին վերջին օժման խորհուրդը պաշտօնու ժամանակը հասած էր ։ Յանձն առի հետը խօսիլ, յիշեցնելով նմա սուրբ խորհրդոյս խաղաղաբար արգասիքը, որ սրբելով զճողին՝ մարմնոյ ցաւաց ալ թէթեւութիւն և անոնց համբերելու արիւնթիւն կ'ազդէ ։ — « Պատրաստ եմ » պատասխանեց իշխանը ։ Նոյն միջոցին տիկինը ներս մտաւ ։ « Ահաւասիկ, ըսաւ իշխանն, ինչ որ կը խօսէինք, ժամը որոշելը միայն մնացած է » ։ Իշխանուհին՝ հեղձամոզուկ պատասխանեց ։ « Ըսէ ինչ կերպով որ կ'ուզես անոր կատարուի ։ Ընտանեացդ միայն ներկայու թեամբը թէ տան մէջ ամէն եղողներուն » ։

Արդէն արքունական գերազատանին ամէն անգամը սկսած էին ամէն կողմանէ գումարուի ի Ստոն ։ Եւ որ քանի մը օրէն բոլորական եղաւ ։ միայն մեծափառ Կլէմանդին իշխանուհին կը պակսէր, արդեւուած մնալով ի Բուլղարիա, և Շարդրի զբոսն անդրանիկ օրդին՝ Հինքիկ Օղլանեան, որ նոյն միջոցին Մատակասպարէն գալով կ'անցնէր ի Զանգիպար, Հնդկաստան ու ճինաց աշխարհը երթալու ։

Կէսօրուան ժամը երեքին՝ ամէն իշխանք և պատուոյ ծառայութեան անդամք լեցուեր

էին հիւանդին սենեակն. իսկ սպասաւորը
զրան քով կամ սրահին մէջ: Կափէրբազա
քահանային հետ՝ նուիրական արարողութիւնը
կատարեցին, ու յետոյ՝ բարիքը բացատրելով
տուի նաև լիակատար ներողութիւնը, զոր
եռանդագին ընդունելով՝ պատասխանեց. « Այո՛,
մեծ շնորհք մ'է »:

Վերջին օժմանէն ետքը մօտեցաւ իշխա-
նուհին և գրկախառն համբուրեց զնա. յետոյ
Օւլէանի դուքսը, Սմալիա թագուհին, և
սրդիքը մէկմէկու յաջորդելով: Հայրերնին,
տէր իր անձինը, կը գրկէր ամէն մէկը, և
սրտաշարժ խօսքերով հրաժեշտի բարեւը կու-
տար: Շարդին վուքսը, որ միշտ խանդա-
կաթ ճարեկամ եղած էր եղբորը, հաւատա-
րիմ քան զամենայն ծառայս, ամենէն ըն-
տիր խորհրդատուն՝ քովը ոտքի վրայ էր ի-
րեն մօտենալու դիրքի մէջ: Երբ կարգը ե-
րիտասարդ փերզինանդ իշխանին եկաւ, « Սի-
րէ, ըսաւ, քու բարի եղբայրդ, մեծարէ և
պատրաստ եղիւր միշտ ի ծառայել նմա. ե-
ղիւր այնպէս՝ որպիսի հօրեղբայրդ իմ նկատ-
մամբ »: Հոգեբաւ Լըֆօրի արիական ղէմքն
մթնեց, ու այսցը մէջ արտասուեց կաթիլք
փայլեցան. մահամերձ անձին այդ սրտաշարժ
մեծարանաց մէջ, ամբողջ կենսիքի մը անձ,
նախորիւթութիւնն և սէր՝ իր լիուրի վարձա-
տրութիւնը կը գտներ:

Տղտքմէ ետքը եղբայրը, հօրեղբայրը, հօ-
րաբոքը, եղբորորդիք, թոռուք՝ ամենքն ըն-
դունեցան գերպատանի գլխոյն համոյրը:
Բարեկամներէ ետք՝ զրանը քով երեւցան և
ծառայք և սրտաշարժ աչքով նկատեցին հո-
գեւարքին ղէմքը:

Երբ ամենայն ինչ լմընցաւ, ուժով ձայ-
նով մը ըսաւ իշխանը. « Հիմա կ'աղայեմ
որ զիս միայն թողուք: — Այո, մեծափառ
տէր, վրայ բերի, հանգչելու մեծապէս կա-
րօտութիւն պիտի զգայ: — Մասնաւոր
թէ, ըսաւ, աւելի ինք զինքս ամփոփելու՝
կատարած այսպիսի ծանր գործէ մը ետքը »:

Երկրորդ օրը, սեպտեմբերի մէկին, կան-
չել տուաւ զարկինն և ըսաւ. « Կը փափա-
քիմ որ սրբազան քահանայապետին օրհնու-
թիւնն առնու՞մ. ժամանակն է »: Օւլէանի
դուքսը մէկէն ի մէկ հետեւեալ հեռագիրն

ուղղեց. « Ամենատուր հայր, ծանրապէս հի-
ւանդ հայրս կ'աղայէ մօրս և ինձ՝ որ Սըր-
բութեանդ օրհնութիւնը խնդրեցք իրեն հա-
մար: Սրբազան հայրդ իմ զիտէ որ ես իր
ամենաշնորհաւոր որդին եմ:

Փիլիպպոս »

Քանի մը ժամէն ծիրանաւոր Ռամփոլլայի
պատասխանը կուգար, որ լրագրաց հրատա-
րակութեամբ արդէն ծանօթ է ամենուն:

Իշխանին սիրտը ելաւ այն պատասխանէն
« Սրտէ բղխած խօսքեր են, ըսաւ շատ ան-
գամ, սրտաբաւղիս յիշաւ. շատ ուրախ և
բարեբաւստիկ եմ »: Այսպէս միւսանգամ՝
յայտնի կ'ըլլար առթուիս՝ եկեղեցւոյ ճշմա-
րիտ որդւոյն սիրտն և զգացմունքը: Երբէք
մամոյ միջոցով քաղաքագիտութեան յարու-
ցած բուռն վիճաքանութեանց մէջ՝ առթիւ
սրբոյ Գահուն ուղղափառաց Գաղղիոյ առեւ
խորհուրդներուն, խօսք մը չի լսուեցաւ բերնէն
պակեւելով ի մեծ՝ յարգանաց զոր կը տածէր
Քրիստոսի փոխանորդին. ու կենացը վերջին
օրերուն՝ կ'աւրախանար ի լուր հայրապետի և
խանդաղատալից բանից որ կը հասնէին առ
նա ի Հոռոմայ:

Մօտալուտ կ'երեւնար վախճանը: Սակայն
առտուածային կամք էին դեռ եօթնեակի մի
յերկարածգեղ այն ցաւագին սպասելը: Սեպ-
տեմբերի երկու՝ կիրակի օրը անցաւ առանց
զգալի փոփոխութիւն մը երեցընելու հոգե-
վարքին վիճակին վրայ: Գիշերները շատ ա-
ւելի տանջիւք, ցորենները համեմատաբար
քիչ մը հանգիստ, թէպէտև միշտ դառնա-
վիշտ ցաւերով:

Սակայն հիւանդին համբերութիւնը չպակ-
սեցաւ երբէք. զանգատ կամ ջրթմնիւն մը
չլսուեցաւ շրթունքէն. և երբ հոգին տրամա-
կան երեւոյթ մը առնուր՝ բաւական էր զայն
փարատելու համար հաւատոց խօսք մը: Օրուան
մէկը վհատեալ տեսնելով զինք, մտածու-
թիւն մը եկաւ միտքս՝ զոր փութացի մէկէն
իրեն հաղորդել. « Երեկ, ըսի, յօգնութիւն
կը կոչէի զտուրքն Լուդուիկ. և վրաս տպա-
ւորութիւն մը ըրաւ այն մտածութիւնը՝ թէ
սուրբ թագաւորն ճշտա քու հասակիդ վախ-
ճանեցաւ: — Իրաւ այդպէս է. » հարցոյց

ինձ. և երկուքս մէկտեղ ետևէ եղանք զըտ-
նել ճիշդ թուականն, և տեսանք որ միայն
քանի մը ամիս նուազ տարիք ունէր մեռած
ատենն: « Այո՛, ըսի, քու հասակիդ, քեզ
նման յօտարութեան, և նոյնպէս առանց
տեսնելու զյաշոգութիւն իւր ձեռնարկու-
թեան ու իշխանին վրայ մեծ ազդեցութիւն
ըրաւ այս համեմատութիւնը. կրնայի եմթա-
ղըն, թէ անցողական բան մ'էր, զոր հի-
ւանդագին տառապանաց մէջ քիչ ատենէն
պիտի մոռնար, եթէ քանի մը օր անցնելէն
ետեք բժիշկը հետեւեալ դէպքը չպատմէր: Գիշերը
կը հսկէր քովը, և լսեց որ հիւանդն
ինքնիրեն կը խօսէր. մօտեցաւ առանց տես-
նուելու, և դիտեց որ իշխանը ձեռքը բռնած
ունէր իր իսանդն՝ Մարիամ Ամալիա թա-
գուհոյն վիզն անցուցած մետալը պատե-
րազմելու զնացած ատենին յԱմբրիկա. և
շրթամբք կը մրմնջէր այս մաղթանքը. « Սուրբ
Լուդովիկ, աղօթէ Գաղղիոյ համար, սուրբ
Լուդովիկ թագաւոր Գաղղիոյ, ելիր ինձ ընդ
առաջ »:

Սեպտեմբրի երեքին՝ երկուշաբթի ա-
ռաւօտ Ամալիա թագուհին եկաւ դիմքն համ-
բուրելու: Հարցուց իշխանն. « Այսօր պիտի
չմեկնէի՞ր: — Այո՛, պատասխանեց. անակ
էր միտքս յառաջագոյն, բայց տեսայ թէ
հօրեղբորորդիքս և մերձաւորք՝ զորս հազիւ
կը տեսնեմ, ետևէ ետև կը հասնին. ուստի
չեմ՝ կրնար մեկնիլ շուտով: — Ինչո՞ւ,
ղուտոր իմ, փախուստ կու տա՞ւ ուր իմ վախ-
ճանիս վրայ է խօսքն: Ես յայտնապէս խօ-
սեցայ, դու ալ նոյնն ըրէ: Կը կենտա զեռ
եւս, վասն զի կը տեսնես որ ես երթալու
վրայ եմ, ու աշուրներս ձեռքովդ կ'ուզես
փակել: Շատ ազէկ մտածեր ես, շնորհա-
կալ եմ »:

Նոյն օրը կէս օրուընէ ետեք կանչել
տուաւ զիս իշխանը. « Կը յիշես, ըսաւ,
Լուստի Աստուածամօր զրած ուխտս, այն
օրուընէն մինչ հիմայ, երբէք առանց պակ-
սելու, սրբոյ Կուսին լիթանիան կը զրուցեմ:
Երէկ եւս կրցայ, բայց այսօր կը տեսնեմ
որ կարողութիւն չկայ վրաս. կրնամ իմ քովս
կրկնել այն մաղթանքը: Ես այլ այն օրէն
մինչև մահուան նախընթաց օրը հաւատար-

մութեամբ կատարեցի այս նուիրական պարտ-
քը, որ մեծ մխիթարութիւն էր իրեն. լա-
սինքնէն մաղթանաց ինքն կը պատասխանէր:
Անգամ մը ընդհատեց, բառին իմաստը
ուզելով հասկընալ. որ և այն օրտաշարժ ցոյց
մ'էր մտադրութեանն յաղօթս: Ուրբաթ
(7) անիօս անպուց, մահճին քովէ էի Հե-
ղինէ իշխանուհոյն հետ, և ինքզինքը կորու-
սած կը կարծէինք: Որովհետև առաւօտուընէ
ի վեր ականջը ծանրացած էր, բարձր ձայ-
նիւ հարցուցի, թէ կ'ուզէր որ սիրած աղօթքը
նորէն կրկնէ: Նշանով հասկըցուց հաճու-
թիւնը. և երբ իշխանուհոյն հետ կը սկսէինք
աղօթել, մեծ խաչ մը հանեց երեսը, զոր
և կրկնեց ի լրմանն:

Կենացը վերջին երեք օրերուն, ալ կար-
ծես բոլորովին հրաժեշտի ողջոյնը տուեր էր
աշխարհի. կը հարցընէր ինչ որ կ'ուզէր,
բայց առանց կամելու որ խօսքը շարունակեն:
Արդէն հասած ի սեռամ յաւիտենականու-
թեան՝ աշխարհի վրայ դարձնելու աչք չու-
նէր, և Յակոբ նահապետին պէս՝ զաւակները
օրհնելէն ետեք երեսը պատին կը դարձնէր:

Ամսոյն եօթմեկրորդ օրուան երեկոյին՝ ալ
յայտնի էր վերահաս վախճանն, չորս օրուընէ
ի վեր բան մը՝ և ոչ իսկ ջրեղէն սնունդ,
բերանը մտած չէր: Տիկինն և որդիք այն
դիշեր ալ փոփոխակի հակեցին քովը. իսկ
մինչև վերջի ժամերուն քովը գտնուելու մը-
խիթարութիւնն ես ունեցայ: Առաւօտեան
ժամը չորսին՝ բժիշկն իմացուց, թէ հիւանդին
յետին վայրկեաններն հասած էին. ուստի
ձայն տրուեցաւ ամհնուն. իշխանուհին, որ-
դիքը, Կամիլլոս Տիւրիւյ, Ռըքամիէ և ես
սենեկին մէջ, իսկ այլք յազգականաց ի մա-
տրան: Հոգեվարաց յատուկ աղօթքներն ը-
նելէս ետեք՝ վերջին անգամ մ'ալ կրկնեցի
սրբոյ Կուսին լիթանիան, և յետոյ նոյն ա-
ղօթքներն միասնաբար ի մատրան: Եւ որով-
հետև հոգեվարքը կը յերկարէր, Կափերթաղա
քահանայն մատուցց սուրբ պատարագն աշ-
խարհէ հրաժարելու վրայ եղող հիւանդին
համար. յետոյ ամէնք զամբարուեցան մահճին
չորս բոլորը. շնչառութիւնը կարճ և ընդհատ.
երկար հառաչանք մը և ապա լուովիւն. բը-
ժիշկը սրտին վրայ դրաւ ականջը, որոյ բա-

բախիլն ալ զաղորած էր. « վախճանեցաւ » ըսաւ ետ քաշուելով : Տիկինն՝ ռաքի վրայ, կենաց ընկերակցին ձեռքը բռնած, անշարժ և արիական, ազնուականութեամբ և ցաւոց համակամ հանդարտութեամբ յիշեցընելով զկուսամայրն առ խաչին և խոնարհեցաւ, զըրկեց և համբուրեց հանգուցելոյն ճակատը երկբարձր հրաժեշտի անդարձական ողջոյնը տալով :

Այս եղաւ իշխանին մահն, որ թապաւուրութեան ծանրութիւնը միայն ճանչցաւ և զոհեցաւ : Հոս կը լմըննայ Գեր. Տիւրղի գործը. մնացածը պատմեցին արդէն օրագիրք : Բայց ներուի մեզ այս սրտաշարժ վախճանին պատմութիւնը լրացընել, իր ճարտարախօս գրչովը :

Շատերն, կ'ըսէ, այս երկար նկարագիրը կարգացողներէն պիտի լսեն, թէ ներքողեան մը գրել է մեր միտքը : Շարապընելուս ատեն ամենեւին այս մտածութիւնն ունեցած չեմ. այլ ճանչցնել միայն Պարիսոս կոմսին հոգին. և եթէ ներկայացուցի զինք՝ ազնուականութեամբ լի, կատարեալ ուղղամիտ, հաստատուն յարատեւութեամբ պարտուց, խոնարհ և եռանդուն ի հաւատս, և բուն բարեպաշտ, պատճառն այն է՝ վասն զի անանկ զսոյլ զինք և ոչ ուրիշ անձ մը : Զինքը ուրիշներէն աւելի մօտէն ճանչցողք, և մտերմութեան այն չափով որով մերձ գտնուած էին, ամէնք նոյն տպաւորութիւնն և մեծարանաց յարգանք ստացած էին :

Բայց ասով երաշխաւոր չեմ ուզած ըլլալ

իր ամեն արտաքին կենցաղին : Ո՛չ երբէք : Ինքն իսկ իշխանն՝ իր կտակը կոշուած գրութեան մէջ ուզեց իր ամէն գործոց զովութիւնը պահապել. « Կրնամ, կ'ըսէ, երբեմն սխալած ըլլալ մարդկանց կամ գործոց վրայ, բայց միշտ բարեմտութեամբ » : Եւ յիրաւի, ներքի է կարծել թէ այլեւայլ անգամ խաբուած է մարդկանց նկատմամբ :

Ես անոնց կարծիքէն եմ որ կը համարին, թէ սխալած ըլլայ, թէպէտ քիչ անգամ, նաև իրաց նկատմամբ... բայց ինչպէս ամենայն ընտիր ոգիք՝ յիշատակացը մէջ ալ՝ մեծանշանութիւն և առաքինութիւն կը փայլի, և Գաղղիա անտարբեր չմնաց՝ մահուան տունն յայտնուող մեծութեան, փայլեալ այնպիսի գեղով զոր կենացը մէջ շատերը չէին կարծեր որ ունենայ : Խորին և ընդհանուր եղաւ զգածմունքը, և գովութիւնը գրեթէ միաձայն :

Հարցընող եղաւ, թէ ինչու հայրենիքն այնչափ սիրողն, ուզեց աքսորական մնալ ինչուան գերեզմանին մէջ, մինչ կ'ենթադրուէր, թէ զազդիական կառավարութիւնն զբռնարութիւն պիտի չունենար հաճութիւն տալու որ մնացորդը փոխադրուին ի Դրիէոյ, ի շիրմիս աղնիւ տոհմին : Ինքն իշխանն տար պատճառը կու տայ. « Չեմ ուզեր, կ'ըսէ, թաղուիլ այնպիսի տեղ մը՝ եւ որդիս չկարենայ զալ աղօթելու գերեզմանիս վրայ » : Խանդավառալից մտածմունք, որ միանգամայն յուսոյ նշոյլ մը կ'ապրէ :

